ВОЛОВИК В. М.

ІСТОРИЧНЕ

ЛАНДШАФТОЗНАВСТВО

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

ДО ВИКОНАННЯ ЛАБОРАТОРНИХ ЗАНЯТЬ

для здобувачів вищої освіти спеціальності
014.07 Середня освіта (Географія)
ступеня вищої освіти «баклавр»

Вінниця - 2026

Затверджено на засіданні кафедри географії
Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського
(протокол № 6 від 03.12.2025)

Рецензенти:

Гудзевич А. В., доктор географічних наук, професор кафедри географії (Вінницький державний педагогічний університет)

Война І.М., кандидат географічних наук, доцент кафедри географії (Вінницький державний педагогічний університет)

Воловик В.М.

Історичне ландшафтознавство. Методичні рекомендації до виконання лабораторних занять для здобувачів вищої освіти спеціальності 014.07 Середня освіта (Географія), ступеня вищої освіти «бакалавр». Вінниця, 2026. 55 с.

Викладені рекомендації до підготовки і проведення лабораторних занять з основних питань історичного ландшафтознавства. Враховані найновіші наукові досягнення і методичні розробки у фізичній географії, ландшафтознавстві, політичній географії, сакральній географії та інших суміжних наук. Значну увагу приділено сучасним методам досліджень.

© Воловик В.М., 2026

ВСТУП

Історичне ландшафтознавство – це міждисциплінарна наука, що поєднує методи фізичної географії, історії, археології, екології, картографії та культурології для вивчення просторово-часової еволюції ландшафтів під впливом природних та антропогенних чинників. У сучасних умовах ця дисципліна набуває особливої актуальності у контексті сталого розвитку, збереження біорізноманіття, управління територіями та охорони культурної спадщини.

Даний посібник розроблено для бакалаврів, які вже мають базові знання з ландшафтознавства, історичної географії та методології наукових досліджень. Практичні заняття спрямовані не лише на засвоєння теоретичного матеріалу, а й на розвиток навичок самостійного аналізу джерел, інтерпретації даних та наукової рефлексії. Особлива увага приділяється сучасним цифровим методам, що дозволяють ефективно реконструювати минулі стани ландшафтів та прогнозувати їхню майбутню динаміку.

Методичний посібник містить 14 лабораторних занять з дисципліни «Історичне ландшафтознавство», розроблених для бакалаврів географічних, історичних спеціальностей. Кожне заняття охоплює ключовий період або тему в історії трансформації ландшафтів України – від неоліту до сучасності. Посібник передбачає активне використання первинних джерел (карти, археологічні дані, письмові свідчення), цифрових інструментів (ГІС, дистанційне зондування) та міждисциплінарного підходу. Мета – формування у здобувачів вищої освіти наукового апарату для реконструкції, аналізу та охорони історичних ландшафтів як частини культурної та природної спадщини.

Ключові слова: історичне ландшафтознавство, культурний ландшафт, антропогенна трансформація, реконструкція ландшафтів, ГІС, меліорація, колонізація, індустріалізація.

ЛАБОРАТОРНЕ ЗАНЯТТЯ 1
ВСТУП ДО ІСТОРИЧНОГО ЛАНДШАФТОЗНАВСТВА. ПРЕДМЕТ, МЕТОДИ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕНЬ

Мета заняття. Ознайомити студентів із основами історичного ландшафтознавства як міждисциплінарної науки, що поєднує елементи географії, історії, археології, екології та культурології. Сформувати розуміння специфіки предмета дослідження, ключових методів аналізу та джерельної бази, необхідної для реконструкції минулих ландшафтів.

Завдання

1. Охарактеризувати історичне ландшафтознавство як наукову дисципліну.
2. Визначити основні методи дослідження історичних ландшафтів.
3. Проаналізувати типи джерел (письмові, картографічні, археологічні, палеоекологічні), що використовуються у реконструкції ландшафтів минулого.
4. Провести порівняльний аналіз сучасного та історичного стану одного з регіонів України на основі доступних джерел.
5. Підготувати коротку реферативну довідку (1-2 сторінки) про роль історичного ландшафтознавства у сучасному природоохоронному та територіальному плануванні.

Теоретична частина

Історичне ландшафтознавство – це галузь знань, що вивчає просторово-часову динаміку ландшафтів під впливом природних та антропогенних чинників. Воно дозволяє зрозуміти, як формувалися сучасні ландшафти, які процеси (кліматичні зміни, господарська діяльність, війни, міграції населення) впливали на їхню структуру, функціонування та естетичний вигляд.

Центральним поняттям є *історичний ландшафт* – це ландшафт, що склався в результаті тривалої взаємодії людини і природи протягом століть. Такі ландшафти

часто мають високу культурну, історичну та екологічну цінність. Наприклад, українські полісся, степи, карпатські гірські пасовища або дніпровські заплави – це не лише природні комплекси, а й продукт довготривалої людської діяльності.

Основними *методами* історичного ландшафтознавства є:

- Ретроспективний аналіз – відновлення стану ландшафту на основі джерел;
- Картографічний метод – порівняння старовинних і сучасних карт;
- Палеоекологічні дослідження (аналіз пилку, діатомей, залишків макрофлори);
- Археологічні методи – виявлення слідів давньої господарської діяльності;
- Фіто- та зоосоціологічні методи – аналіз рослинних та тваринних угруповань як індикаторів минулих умов;
- Інтерв'ю з місцевими жителями – збір усної історії та локальних знань.
- Щодо джерел, то вони поділяються на:
- Письмові: хроніки, податкові реєстри, подорожні описи, мемуари, адміністративні документи.
- Картографічні: воєнно-топографічні карти (наприклад, карти Шуберта, Генштабу), кадастрові плани, тематичні карти XIX–XX ст.
- Археологічні: рештки городищ, сільськогосподарських терас, іригаційних систем.
- Природно-наукові: ґрунтові розрізи, палинологічні колонки, дендрохронологічні дані.
- Фотографічні та аерофотознімки: особливо цінні матеріали періоду Другої світової війни та радянських часів.

Практична частина

Студенти отримують завдання проаналізувати карту регіону (наприклад, Поділля або Полісся) за даними Воєнно-топографічного мапування Російської імперії (середина XIX ст.) та сучасну топографічну карту масштабу 1:100 000. Необхідно виявити зміни у мережі населених пунктів, лісових масивів, боліт, річкової мережі, доріг. Особливу увагу звернути на зниклі водойми, заліснені поля чи, навпаки, вирубані ліси. Результати оформити у вигляді таблиці порівняння та

короткого аналітичного тексту.

Контрольні питання

1. Що є предметом історичного ландшафтознавства?
2. Які основні методи використовуються для реконструкції історичних ландшафтів?
3. Чим відрізняється історичний ландшафт від природного?
4. Які типи джерел є найбільш інформативними для дослідження ландшафтів XVIII–XIX ст.?
5. Наведіть приклади історичних ландшафтів України, що мають охоронний статус.
6. Як історичне ландшафтознавство сприяє сталому розвитку територій?
7. Чи можна вважати сучасні агроландшафти «історичними»? Обґрунтуйте.
8. Яку роль відіграють усні свідчення у реконструкції ландшафтів?
9. Як кліматичні зміни вплинули на ландшафти України в перспективі?
10. Які проблеми виникають при інтерпретації старовинних карт?

Рекомендована література

1. Афанасьєв О. Є. Історико-географічний аналіз регіонального природокористування: теорія, методологія, практика: монографія. Тернопіль: Видавництво «Крок», 2012. 550 с.
2. Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. К.: Інститут історії України НАН України, 2003. 516 с.
3. Воловик В.М. Етнокультурне ландшафтознавство. Хрестоматія: Навчальний посібник. Вінниця, 2024. 299 с., іл.
4. Воловик В. М. Етнокультурні ландшафти: регіональні структури і природокористування: [монографія]. Вінниця: ТОВ «Вінницька міська друкарня», 2013. 464 с., іл.
5. Воловик В. М. Аналіз концепцій культурного ландшафту в американській та європейській географії. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного*

університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. Вінниця, 2009. Вип. 19. С. 166-175.

6. Воловик В. М. Географічне трактування концепції культури. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: географія*. Тернопіль: Тайп. № 2 (Випуск 28). 2010. С. 45-52.
7. Воловик В., Кравчук О. Історична та етнічна демографія Східного Поділля. *Історико-географічні дослідження в Україні*. 2025. Вип. 19. С. 37-56.
8. Воловик В. М. Концепція культурного ландшафту у руській географії. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія*. Вінниця, 2010. Вип. 21. С. 29-37.
9. Круль В. П. Ретроспективна географія поселень Західної України: монографія. Чернівці : Рута, 2004. 381 с.
10. Мапи Воєнно-топографічного мапування Російської імперії (1846–1863). Доступні у Національній бібліотеці України ім. В.І. Вернадського та онлайн-архівах (наприклад, mapire.eu).
11. Романчук С. П. Основи етногеоекології: навчальний посібник. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. 206 с.
12. Романчук С.П. Історичне ландшафтознавство. Теоретико-методологічні засади та методика антропогенно-ландшафтних реконструкцій давнього природокористування. Монографія. К.: ВЦ Київський університет, 1998. 146 с.
13. Myga-Piątek Urszula. Krajobrazy kulturowe. Aspekty ewolucyjne i typologiczne. Uniwersytet Śląski, Katowice, 2012. S. 382.

ЛАБОРАТОРНЕ ЗАНЯТТЯ 2
ЕВОЛЮЦІЯ ЛАНДШАФТІВ У ДОБУ НЕОЛІТУ ТА ЕНЕОЛІТУ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Мета заняття. Сформувати у студентів уявлення про природні умови та ландшафтні зміни на території сучасної України в період неоліту (VI–IV тис. до н.е.) та енеоліту (IV–III тис. до н.е.). Навчити аналізувати археологічні,

палеоекологічні та геоморфологічні дані для реконструкції первісних ландшафтів та визначення характеру взаємодії людини з навколишнім середовищем на ранніх етапах освоєння території.

Завдання

1. Охарактеризувати кліматичні та ландшафтні умови України в голоцені (особливо в атлантичному періоді).
2. Проаналізувати типи поселень неолітичних культур (Трипільська, Дунайська, Кукотень, Середньостогівська тощо) у контексті їхнього розташування відносно природних ландшафтів.
3. Визначити основні форми господарської діяльності неолітичного населення та їхній вплив на ландшафти.
4. На прикладі одного з археологічних комплексів (наприклад, Трипільське поселення Майданецьке) провести реконструкцію оточуючого ландшафту за допомогою палеоботанічних та ґрунтових даних.
5. Підготувати схему «Взаємозв’язок між типом ландшафту та розташуванням неолітичних поселень на території України».

Теоретична частина

Доба неоліту стала періодом кардинальних змін у взаємодії людини з природою. Саме тоді відбулася так звана неолітична революція – перехід від присвоювального (мисливство, збирання) до продуктивного (землеробство, скотарство) господарства. Цей перехід мав прямий вплив на ландшафти: почалися процеси розчищення лісів, випалювання чагарників, формування аграрних угідь, зміни у водному режимі через будівництво простих іригаційних систем.

У кліматичному плані неоліт припадає на атлантичний період голоцену (приблизно 7500–5000 років тому), коли клімат був теплішим і вологішим, ніж сьогодні. Це сприяло розширенню лісів (змішаних і широколистяних) на території Полісся, Лісостепу та частково Степу. У степовій зоні переважали лучні степи з високою продуктивністю рослинності.

Найвідомішою археологічною культурою цього періоду на території України є Трипільська культура (V–III тис. до н.е.), яка охоплювала Лісостеп і частину Полісся. Трипільці селилися переважно на річкових терасах, де ґрунти були родючими (чорноземи), а водні ресурси – доступними. Їхні великі поселення (до 15-20 тис. жителів) вимагали значного обсягу ресурсів: деревини для будівництва, палива, землі для землеробства. Археологічні дослідження свідчать про масове вирубування лісів у межах 5–10 км від поселень.

Крім того, трипільські землероби практикували перелогове землеробство: після 3-5 років використання ділянки її залишали під паром на 10–20 років, щоб відновилася родючість. Це призводило до циклічного антропогенного впливу на ландшафт, формування вторинних лук та чагарників.

Інші культури, наприклад Середньостогівська (степова зона), були більш орієнтовані на скотарство, що також впливало на ландшафт: перевипас призводив до деградації рослинного покриву, ерозії ґрунтів, зміни видового складу флори.

Джерела для реконструкції ландшафтів цього періоду: археологічні рештки жител, знаряддя праці, кістки тварин, рештки зерна; палеоботанічні: аналіз пилку (палінологія), вугілля, насіння; грунтові: сліди давніх орних горизонтів, ерозійні форми; геоморфологічні: зміни рельєфу через будівництво, випас, землеробство.

Практична частина

За даними про зміну частки пилку лісових порід (дуб, липа, граб) та лугово-степових рослин (злаки, полин) у ґрунтовому розрізі, необхідно:

- побудувати графік зміни рослинності протягом часу;
- визначити момент початку активного впливу людини;
- зробити висновки про тип первісного ландшафту та характер його трансформації.

Окремо аналізується карта розташування трипільських поселень відносно сучасних ландшафтних зон. Студенти мають пояснити, чому саме Лісостеп став центром розвитку цієї культури.

Контрольні питання

1. Які кліматичні умови характерні для атлантичного періоду голоцену?
2. Чому Трипільська культура розвивалася саме в Лісостепу?
3. Які методи використовуються для реконструкції ландшафтів неоліту?
4. Як перелогове землеробство впливало на структуру ландшафту?
5. Чи можна говорити про «культурні ландшафти» в добу неоліту? Обґрунтуйте.
6. Які сліди діяльності неолітичного населення збереглися в сучасних ландшафтах?
7. Як змінився рослинний покрив у межах 10 км від великих трипільських поселень?
8. Яку роль відігравала гідрографічна мережа у виборі місць для поселень?
9. Які відмінності у впливі на ландшафт між землеробськими та скотарськими культурами неоліту?
10. Чи існують сучасні аналоги неолітичних ландшафтів? Наведіть приклади.

Рекомендована література

1. Афанасьєв О. Є. Історико-географічний аналіз регіонального природокористування: теорія, методологія, практика: монографія. Тернопіль: Видавництво «Крок», 2012. 550 с.
2. Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. К.: Інститут історії України НАН України, 2003. 516 с.
3. Воловик В.М. Вплив географічних чинників на формування етнокультурного регіону Поділля. *Науковий вісник Чернівецького університету: збірник наукових праць*. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2015. Вип. 744-745: Географія. С. 117-121.
4. Воловик В.М. Вплив доетнічного страту на формування етнокультурних ландшафтів Поділля. *Географія та туризм*: наук. зб. К.: Альфа-ПІК, 2015. Вип. 33. С. 159-171.
5. Воловик В.М. Етнокультурне ландшафтознавство. Хрестоматія: Навчальний

посібник. Вінниця, 2024. 299 с., іл.

6. Воловик В. М. Етнокультурні ландшафти: регіональні структури і природокористування: [монографія]. Вінниця: ТОВ «Вінницька міська друкарня», 2013. 464 с., іл.
7. Воловик В. М. Етногеохронотоп: до постановки питання. *Науковий вісник Чернівецького університету: збірник наукових праць*. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2012. Вип. 612-613 : Географія. С. 13-16.
8. Воловик В. М. Концепції етнокультурного ландшафту як регіону. *Географія та туризм*: наук. зб. К.: Альтерпрес, 2012. Вип. 20. С. 269-275.
9. Воловик В. М. Ландшафт – основа розвитку етносу. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія*. Вінниця, 2001. Вип. 2. С. 53-57.
10. Воловик В. М. Поділля як етнокультурний регіон. *Фізична географія та геоморфологія*. К. : ВГЛ Обрії, 2005. Вип. 48. С. 217-221.
11. Круль В. П. Ретроспективна географія поселень Західної України: монографія. Чернівці : Рута, 2004. 381 с.
12. Олійник Я. Б., Стецюк В.В. Природні та етнокультурні феномени України. К.: Стафед-2, 2003. 114 с.
13. Романчук С. П. Основи етногеоекології : навчальний посібник. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. 206 с.
14. Романчук С.П. Історичне ландшафтознавство. Теоретико-методологічні засади та методика антропогенно-ландшафтних реконструкцій давнього природокористування. Монографія. К.: ВЦ Київський університет, 1998. 146 с.
15. Myga-Piątek Urszula. Krajobrazy kulturowe. Aspekty ewolucyjne i typologiczne. Uniwersytet Śląski, Katowice, 2012. S. 382.
16. UNESCO. *Cultural Landscape and Archaeological Remains of the Bamiyan Valley* (як приклад методики аналізу історичних ландшафтів).
17. Volovyk V. M., Braslavska O.V., Valchuk-Orkusha O.M. Podillya w strukturze granicy krajobrazu etnokulturowego Europy Wschodniej. *Журнал «Ландшафтознавство»*, 2021, 1 (1). С. 94-104.

ЛАБОРАТОРНЕ ЗАНЯТТЯ 3
ЛАНДШАФТИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ:
СТРУКТУРА, ГОСПОДАРСЬКЕ ОСВОЄННЯ, НАСЛІДКИ

Мета заняття. Ознайомити студентів із особливостями формування ландшафтів на території Київської Русі (IX–XIII ст.) під впливом розвитку землеробства, ремесел, торгівлі та міського будівництва. Навчити аналізувати письмові, археологічні та картографічні джерела для реконструкції ландшафтів доби середньовіччя. Сформувати розуміння того, як політична централізація та християнізація вплинули на природне середовище.

Завдання

1. Охарактеризувати природні умови основних регіонів Київської Русі (Полісся, Лісостеп, Подніпров'я, Галичина).
2. Проаналізувати типи поселень (міста, села, городища) та їхнє розташування відносно ландшафтних одиниць.
3. Визначити основні форми господарської діяльності (підсічно-вогневе землеробство, бортництво, рибальство, скотарство) та їхній вплив на ландшафт.
4. На прикладі одного з міст (Київ, Чернігів, Володимир-Волинський) провести реконструкцію міського та периферійного ландшафту за даними археології та «Повісті минулих літ».
5. Підготувати порівняльну таблицю «Ландшафтні зміни внаслідок діяльності населення до та після хрещення Русі».

Теоретична частина

Київська Русь – перша держава на східнослов'янських землях, що охоплювала території від Чорного моря до Балтійського, від Карпат до Волги. Її економічна база ґрунтувалася на аграрному способі виробництва, але також активно розвивалися ремесла, торгівля (особливо по «шляху з варяг у греки») та

міське будівництво.

Ландшафти того часу були значною мірою природними, але вже чітко проявлялася антропогенна трансформація. У Поліссі переважало бортництво (збирання дикого меду), що не вимагало масового вирубування лісів, а навпаки – сприяло їх збереженню. У Лісостепу активно розвивалося підсічно-вогневе землеробство: лісові ділянки випалювалися, а на золі висівали просо, жито, ячмінь. Це призводило до утворення вторинних лук, чагарників, а згодом – до ерозії ґрунтів на схилах.

Міста Київської Русі (Київ, Чернігів, Переяслав, Галич) розташовувалися переважно на високих річкових терасах, що забезпечувало обороноздатність, доступ до води та зручність торгівлі. Навколо міст формувалася *аграрна зона* – поля, пасовища, сінокоси. Археологічні дослідження свідчать про наявність систем водопостачання, каналізації (у Києві – дерев'яні труби), а також про інтенсивне використання деревини для будівництва, опалення та ремесел.

Хрещення Русі (988 р.) мало пряме ландшафтне значення: почалося масове будівництво кам'яних церков, монастирів, що вимагало видобутку вапняку, граніту, цегли. Монастирі часто закладалися в безлюдних місцях (наприклад, Печерський монастир у печерах на краю міста), але згодом навколо них виникали садиби, поля, дороги – формувався *монастирський культурний ландшафт*.

Особливу роль у збереженні ландшафтів відігравала система «заповідей» – лісових масивів, що належали князю або церкві та були закриті для загального користування. Це були своєрідні заповідники, де зберігалися ліси, звірі, медоносні пасіки.

Практична частина

Студенти отримують фрагмент «Повісті минулих літ» (опис заснування Києва, подорож Олега до Константинополя, опис міста) та археологічну карту стародавнього Києва. Необхідно:

- визначити, які ландшафтні одиниці згадуються у тексті (гори, річки, ліси, болота);

- зіставити їх із сучасним рельєфом та гідрографією;
- визначити, які зміни відбулися внаслідок міського розвитку (наприклад, засипання боліт на Подолі, вирубання лісів на Старому Києві).

Окремо аналізується карта розташування городищ X–XIII ст. України. Студенти мають пояснити, чому більшість з них розташовані на межі лісу і степу.

Контрольні питання

1. Які природні зони охоплювала Київська Русь?
2. Чому міста розташовувалися саме на річкових терасах?
3. Як підсічно-вогневе землеробство впливало на ландшафт Лісостепу?
4. Яку роль відігравало бортництво у збереженні лісових ландшафтів?
5. Як хрещення Русі змінило антропогенний вплив на ландшафт?
6. Чи існувала у добу Київської Русі система охорони природи? Обґрунтуйте.
7. Які сліди діяльності княжої доби збереглися в сучасному ландшафті Києва?
8. Як торгівельні шляхи впливали на розвиток ландшафтів?
9. Чи можна вважати монастирські території історичними культурними ландшафтами?
10. Які методи дозволяють реконструювати ландшафти X–XIII ст.?

Рекомендована література

1. Археологія Української РСР (у трьох томах). Київ: Наукова думка, 1971-1975.
2. Афанасьєв О. Є. Історико-географічний аналіз регіонального природокористування: теорія, методологія, практика: монографія. Тернопіль: Видавництво «Крок», 2012. 550 с.
3. Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. К.: Інститут історії України НАН України, 2003. 516 с.
4. Воловик В.М. Етнічний страт і регіональні колонізаційні процеси. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: географія*. Тернопіль: СМП «Тайп». №1 (випуск 38). 2015. С. 4-10.

5. Воловик В.М. Етнокультурне ландшафтознавство. Хрестоматія: Навчальний посібник. Вінниця, 2024. 299 с., іл.
6. Воловик В. М. Етнокультурні ландшафти: регіональні структури і природокористування: [монографія]. Вінниця: ТОВ «Вінницька міська друкарня», 2013. 464 с.
7. Круль В. П. Ретроспективна географія поселень Західної України: монографія. Чернівці: Рута, 2004. 381 с.
8. Матеріали Інституту археології НАН України (онлайн-архів: http://archaeology.kiev.ua).
9. Олійник Я. Б., Стецюк В.В. Природні та етнокультурні феномени України. К.: Стафед-2, 2003. 114 с.
10. Повість минулих літ. Київ: Дніпро, 1990.
11. Романчук С. П. Основи етногеоекології: навчальний посібник. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. 206 с.
12. Романчук С.П. Історичне ландшафтознавство. Теоретико-методологічні засади та методика антропогенно-ландшафтних реконструкцій давнього природокористування. Монографія. К.: ВЦ Київський університет, 1998. 146 с.

ЛАБОРАТОРНЕ ЗАНЯТТЯ 4
ВПЛИВ МОНГОЛЬСЬКОЇ НАВАЛИ ТА НАСЛІДКІВ ОРДИНСЬКОГО ПАНУВАННЯ НА ЛАНДШАФТИ УКРАЇНИ (XIII–XV СТ.)

Мета заняття. Сформувати у студентів розуміння масштабів антропогенної та природної трансформації ландшафтів України внаслідок монгольської інвазії 1240-х років та подальшого перебування під владою Золотої Орди. Навчити аналізувати археологічні, письмові та палеоекологічні дані для реконструкції процесів запустіння, регресу міського життя, змін у землекористуванні та відновлення природних екосистем.

Завдання

1. Охарактеризувати стан ландшафтів України напередодні монгольської навали.
2. Проаналізувати наслідки руйнування міст, сіл та інфраструктури для ландшафтної структури.
3. Визначити зміни в господарському освоєнні територій у період ординського панування.
4. На прикладі одного з регіонів (наприклад, Київщина або Чернігівщина) провести порівняльний аналіз ландшафтів до 1240 р. та після 1350 р. за даними археології та письмових джерел.
5. Підготувати схему «Етапи ландшафтної регресії та відновлення в Україні XIII–XV ст.».

Теоретична частина

Монгольська навала 1237–1242 рр., особливо руйнування Києва у 1240 р., стала однією з найбільших катастроф не лише в політичній, а й у ландшафтній історії України. Масове знищення населення, зруйнування міст, зупинка торгівлі, занепад ремесел призвели до *різкого скорочення антропогенного навантаження* на природне середовище. Археологічні дослідження свідчать, що більшість міст Київської Русі (Київ, Чернігів, Переяслав, Володимир-Волинський) після монгольського нашестя зменшилися в розмірах у 5-10 разів, а деякі й зовсім зникли з історичної карти. Наприклад, площа Києва скоротилася з 200-300 га до 20-30 га. Це означало, що великі території, раніше використовувані під поля, пасовища чи будівництво, повернулися до природного стану.

У Лісостепу та Поліссі почалися процеси вторинного заліснення: поля заросли чагарниками, потім березою, сосною, дубом. У степовій зоні, навпаки, через припинення скотарства зменшилася антропогенна підтримка лучних степів, що призвело до поширення кореневищних злаків і напівпустельних форм. Однак загалом, у більшості регіонів спостерігається регрес ландшафтів до більш природного стану – так званий «екологічний відкат».

Ординське панування (XIII–XIV ст.) не супроводжувалося масовим заселенням українських земель. Монголи були зацікавлені лише в данниці, тому не втручалися в місцеве землекористування, якби воно існувало. Проте населення, що вижило, часто ховалося в лісах, болотах, утворюючи невеликі укриття-сільця, що мало впливало на ландшафт.

Лише з кінця XIV ст., з посиленням Великого князівства Литовського та Галицько-Волинського князівства, починається повільне відновлення господарського освоєння, розвивається пасічництво, промислове бортництво, випас коней. Однак ландшафти вже не повернулися до стану доби Київської Русі – вони стали більш фрагментованими, менш інтенсивно освоєними.

Особливу увагу варто приділити роль міграцій: частина населення мігрувала на захід (до Галичини) або на південь (до Дністра, Дунаю), що призвело до локального зростання антропогенного навантаження у цих регіонах.

Практична частина

Студенти отримують: карту розташування міст Київської Русі (до 1240 р.); карту поселень XIV–XV ст.; фрагменти «Галицько-Волинського літопису» та подорожніх описів (наприклад, Плано Карпіні).

Завдання:

1. Визначити, які міста повністю зникли з ландшафту.
2. Побудувати графік зміни кількості поселень у кожному регіоні (Полісся, Лісостеп, Степ).
3. На основі літописних описів («місто пусте», «ліси дикі», «поле неоране») реконструювати ландшафтні умови після навали.

Окремо аналізується археологічний прошарок «монгольського горизонту» – шар попелу, зруйнованих будівель, стріл, що свідчить про масове руйнування.

Контрольні питання

1. Які міста Київської Русі не відновилися після монгольської навали?
2. Чи можна говорити про «екологічну регенерацію» ландшафтів у XIII–XIV ст.?

3. Як змінився характер землекористування після занепаду міст?
4. Чому степові ландшафти реагували інакше, ніж лісові, на зменшення антропогенного впливу?
5. Яку роль відігравали міграції населення у трансформації ландшафтів?
6. Які археологічні ознаки свідчать про руйнування монголами?
7. Чи існують сучасні ландшафти, що сформувалися саме внаслідок запустіння XIII ст.?
8. Як ординська система управління вплинула на природокористування?
9. Які регіони України найшвидше відновилися після навали? Чому?
10. Чи можна вважати період XIII–XIV ст. «періодом ландшафтного відпочинку»?

Рекомендована література

1. Афанасьєв О. Є. Історико-географічний аналіз регіонального природокористування: теорія, методологія, практика: монографія. Тернопіль: Видавництво «Крок», 2012. 550 с.
2. Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. К.: Інститут історії України НАН України, 2003. 516 с.
3. Воловик В.М. Етнокультурне ландшафтознавство. Хрестоматія: Навчальний посібник. Вінниця, 2024. 299 с., іл.
4. Воловик В. М. Етнокультурні ландшафти: регіональні структури і природокористування: [монографія]. Вінниця: ТОВ «Вінницька міська друкарня», 2013. 464 с., іл.
5. Круль В. П. Ретроспективна географія поселень Західної України: монографія. Чернівці : Рута, 2004. 381 с.
6. Олійник Я. Б., Стецюк В.В. Природні та етнокультурні феномени України. К.: Стафед-2, 2003. 114 с.
7. Романчук С. П. Основи етногеоекології : навчальний посібник. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. 206 с.
8. Романчук С.П. Історичне ландшафтознавство. Теоретико-методологічні засади

та методика антропогенно-ландшафтних реконструкцій давнього природокористування. Монографія. К.: ВЦ Київський університет, 1998. 146 с.

ЛАБОРАТОРНЕ ЗАНЯТТЯ 5
АГРАРНІ ЛАНДШАФТИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ: МАГНАТСЬКІ МАЄТКИ, ФІЛЬВАРКИ, СЕЛЯНСЬКЕ ЗЕМЛЕРОБСТВО (XVI–XVIII СТ.)

Мета заняття. Ознайомити студентів із особливостями формування аграрних ландшафтів на українських землях у складі Речі Посполитої. Сформувати розуміння ролі фільваркової системи, магнатського землеволодіння та селянського господарства у трансформації природного середовища. Навчити аналізувати кадастрові плани, податкові реєстри та старовинні описи для реконструкції ландшафтів доби раннього модерну.

Завдання

1. Охарактеризувати соціально-економічні основи землеволодіння в Речі Посполитій.
2. Проаналізувати структуру типового фільварку та його вплив на ландшафт.
3. Визначити відмінності між магнатськими, шляхетськими та селянськими формами землекористування.
4. На прикладі одного з маєтків (наприклад, маєток Вишневецьких у Волині або Потоцьких у Поділлі) провести реконструкцію ландшафту за даними кадастрових описів XVII–XVIII ст.
5. Підготувати порівняльну таблицю «Ландшафтні наслідки фільваркової системи в різних природних зонах України».

Теоретична частина

Період Речі Посполитої (1569–1795) став епохою інтенсивної аграрної трансформації українських земель. Після Люблінської унії 1569 року українські

території (Волинь, Поділля, Брацлавщина, Київщина) були повністю інтегровані до польської економічної системи, що базувалася на фільварковій моделі – великому господарстві, орієнтованому на експорт зерна до Західної Європи.

Фільварок – це не просто маєток, а складний ландшафтний комплекс, що включав:

- панський двір (часто з парком);
- орні поля (до 500–1000 га);
- пасовища, сінокоси;
- ліси (для будівництва, опалення, випасу свиней);
- ставки (риборозведення);
- млини, горнятні, винокурні;
- село кріпаків.

Основним методом обробітку землі була трипільна система (озимина – ярина – пар), що вимагала великих площ. Це призвело до масового розчищення лісів, особливо в Лісостепу та на межі Полісся. У степовій зоні активно освоювалися цілинні землі, що призводило до ерозії чорноземів.

Магнати (Вишневецькі, Потоцькі, Сангушко, Любомирські) володіли десятками, а іноді й сотнями тисяч гектарів. Їхні маєтки часто охоплювали цілі повіти. Такі масштаби дозволяли планувати ландшафт: прокладати дороги, закладати регулярні парки, створювати системи ставків. Наприклад, у маєтку Потоцьких під Кам’янцем-Подільським існувала система з 12 ставків, що регулювала водний режим цілої долини.

Селянське господарство, навпаки, було малоземельним і екстенсивним. Кріпаки обробляли 5-10 га, використовуючи примітивні знаряддя (соху, борону). Це призводило до низької продуктивності та постійного розширення орних площ через виснаження ґрунтів.

Особливу роль відігравали лісові угіддя. Магнати строго контролювали доступ до лісів, оскільки деревина була стратегічним ресурсом (будівництво, кораблебудування, поташ). Це призвело до появи лісової охорони та перших елементів раціонального лісокористування.

У той же час, у Карпатах та на Поліссі зберігалися традиційні ландшафти: вигонне скотарство, бортництво, ручне землеробство. Ці регіони менше піддавалися фільварковій трансформації.

Практична частина

Студенти отримують фрагмент кадастрового опису маєтку XVII ст. (наприклад, з архіву Центрального державного історичного архіву України в м. Києві). У ньому зазначені: площа орних земель, лісів, пасовищ; кількість млинів, ставків, дворів; види культур (жито, овес, коноплі).

Завдання:

1. Побудувати кругову діаграму структури землеволодіння.
2. Визначити тип ландшафту (аграрний, аграрно-лісовий, водно-аграрний).
3. Порівняти з сучасним станом території (за допомогою супутникових знімків або топокарт).
4. Зробити висновки про ступінь трансформації ландшафту.

Окремо аналізується карта розташування фільварків у Лісостепу. Студенти мають пояснити, чому саме ця зона стала центром фільваркової експансії.

Контрольні питання

1. Що таке фільварок і як він вплинув на ландшафт?
2. Чому Лісостеп став головною зоною фільваркового землеробства?
3. Які ландшафтні наслідки мала трипільна система землеробства?
4. Як магнати регулювали використання лісових ресурсів?
5. Чи існувала різниця в ландшафтному впливі між магнатськими та шляхетськими маєтками?
6. Як кріпацтво впливало на ефективність землекористування?
7. Які сліди фільваркової системи збереглися в сучасних ландшафтах?
8. Чи можна вважати фільваркові маєтки прикладами «культурних ландшафтів»?
9. Як експорт зерна до Європи вплинув на ландшафтну політику?

10. Які регіони України найменше змінилися в добу Речі Посполитої?

Рекомендована література

1. Афанасьєв О. Є. Історико-географічний аналіз регіонального природокористування: теорія, методологія, практика: монографія. Тернопіль: Видавництво «Крок», 2012. 550 с.
2. Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. К.: Інститут історії України НАН України, 2003. 516 с.
3. Воловик В. М. Етнокультурні ландшафти містечок Поділля. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Научный журнал. Серия «География». Спецвыпуск по материалам конференции «Мир современной географии»*. Том 24 (63). №2. Часть 3. Симферополь: Таврический национальный университет им. В. И. Вернадского, 2011. С. 109-114.
4. Воловик В.М. Етнокультурне ландшафтознавство. Хрестоматія: Навчальний посібник. Вінниця, 2024. 299 с., іл.
5. Воловик В. М. Етнокультурні ландшафти: регіональні структури і природокористування: [монографія]. Вінниця: ТОВ «Вінницька міська друкарня», 2013. 464 с.
6. Воловик В. М., Павличко Б.В. Етнокультурні ландшафти містечка Браїлів. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія*. Вінниця, 2017. Вип. 29, № 3-4. С. 38-44.
7. Воловик В. М., Слівінська А.С. Етнокультурні каркасні ландшафти містечка Хмільник Вінницької області. *Науковий журнал «Молодий вчений»*. № 5 (69) травень 2019 р. С. 287-291.
8. Воловик В. М. Історія дослідження польської етнокультури у містечках Поділля. *Історія української географії*: Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. Тернопіль, 2011. Випуск 23. С. 32-36.
9. Воловик В. М., Михайленко Т.Ю. Польські етнокультурні ландшафти містечка Браїлів. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія*. Вінниця, 2016. Вип. 28, № 1-2. С. 26-31.

10. Воловик В. М. Польські сільські етнокультурні ландшафти Поділля. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*, № 1147. Серія «Екологія». Випуск 12. Харків, 2015. С. 41-47.
11. Воловик В. М. Формування польських культурних ландшафтів містечок Поділля. *Географія та туризм*: наук. зб. К.: Альтерпрес, 2011. С. 242-248.
12. Воловик В. Н. Этнокультурные ландшафты местечек Подолья [Електронний ресурс]. *Культурная и гуманитарная география*. 2013. Т.2. № 2. С. 191-207. Режим доступу до журналу: http://gumgeo.ru/index.php/gumgeo/article/view/75.
13. Воловик В.М., Лаврик О.Д., Яцентюк Ю.В., Максютов А. POLISH ETHNOCULTURAL LANDSCAPE OF PODILLYA: STRUCTURE, USE, PROTECTION OF CULTURAL HERITAGE. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Геологія. Географія. Екологія»*, 2022, випуск 57. С. 68-80.
14. Денисик Г.І., Браславська О.В., Воловик В.М. Каркасні антропогенні ландшафти. Вінниця: ТВОРИ, 2021. 316 с. (Серія «Антропогенні ландшафти Поділля»).
15. Денисик Г.І., Кравцова І.В., Воловик В.М., Канська В.В., Атаман Л.В., Денисик Б.Г. Гуманістичні антропогенні ландшафти: монографія. Вінниця: ТОВ «Твори», 2023. 346 с. (Серія «Антропогенні ландшафти Поділля»).
16. Денисик Г.І., Фадєєва Т.Ю., Воловик В.М. Антропогенізація ландшафтів Поділля. Вінниця: Твори, 2019. 288 с. (Серія «Антропогенні ландшафти Поділля»).
17. Круль В. П. Ретроспективна географія поселень Західної України: монографія. Чернівці : Рута, 2004. 381 с.
18. Воєнно-топографічні мапи Російської імперії (для порівняння з XVIII ст.).
19. Олійник Я. Б., Стецюк В.В. Природні та етнокультурні феномени України. К.: Стафед-2, 2003. 114 с.
20. Романчук С. П. Основи етногеоекології : навчальний посібник. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. 206 с.
21. Романчук С.П. Історичне ландшафтознавство. Теоретико-методологічні засади та методика антропогенно-ландшафтних реконструкцій давнього природокористування. Монографія. К.: ВЦ Київський університет, 1998. 146 с.
22. Denysyk G., Volovyk V., Buriak-Habrys I. Miasteczka Wschodniego Podola: różnorodność i

specyfikacja struktur krajobrazowych, klasyfikacja. *Periodyk Naukowy Akademii Polonijnej*, Częstochowa, 2020, 40 (2020) nr 3. s. 192-204.

ЛАБОРАТОРНЕ ЗАНЯТТЯ 6
КОЛОНІЗАЦІЯ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ У XVIII–XIX СТОЛІТТЯ: НОВІ ЛАНДШАФТИ СТЕПУ

Мета заняття. Сформувати у студентів уявлення про радикальну трансформацію природних степових ландшафтів Південної України внаслідок державної колонізаційної політики Російської імперії у XVIII–XIX століттях. Навчити аналізувати картографічні, адміністративні та агрономічні джерела для реконструкції процесів освоєння цілин, закладання міст, сіл, маєтків та формування нових аграрних ландшафтів.

Завдання

1. Охарактеризувати природні умови Південної України (Степ, Приазов'я, Причорномор'я) напередодні колонізації.
2. Проаналізувати етапи державної колонізації: військові лінії, казенні селянства, магнатські маєтки, іноземні колонії.
3. Визначити основні методи освоєння степу (розорювання цілин, будівництво штучних лісонасаджень, меліорація).
4. На прикладі одного з регіонів (наприклад, Херсонщина або Катеринославщина) провести порівняльний аналіз ландшафтів за даними карти Шуберта (XIX ст.) та сучасними супутниковими знімками.
5. Підготувати схему «Етапи антропогенного освоєння Південного степу України (1730–1900 рр.)».

Теоретична частина

До середини XVIII століття територія між Дніпром і Дунаєм, відома як Дике

Поле, залишалася майже безлюдною степовою зоною. Це був простір переважно природних лучних степів, що характеризувалися високою біорізноманітністю, родючими чорноземами та сезонною мінливістю водного режиму. Степ використовувався лише кочовими народами (найманітами, потім кримськими татарами) для випасу худоби.

Після ліквідації Запорозької Січі (1775) та анексії Криму (1783) Російська імперія розпочала системну колонізацію Південної України. Цей процес мав стратегічне, економічне та демографічне значення. Уряд активно заохочував переселення: українців із центральних губерній, росіян, німців, болгар, сербів, греків, євреїв.

Першим етапом стало будівництво військових ліній (наприклад, Дніпровської та Азовської) – ланцюжків фортець із прилеглими селянськими поселеннями. Потім почалося масове розподілення земель магнатам (Потоцьким, Безбородькам, Воронцовим), які закладали великі маєтки з фільварками.

Особливу роль відіграли іноземні колонії – зокрема, німецькі (меноніти, лютерани), які принесли передові агрономічні технології: чотирьохпольну сівозміну, використання мінеральних добрив, сівозмінні пари. Вони першими почали масове розорювання цілин, що призвело до появи безмежних орних полів.

Для боротьби з вітровою ерозією та нестачею деревини уряд ініціював створення штучних лісонасаджень. Наприклад, у 1840-х роках у Херсонській губернії було закладено понад 50 тис. га лісових смуг. Також розвивалася меліорація: будівництво каналів, ставків, систем зрошування (особливо в Криму після 1850-х рр.).

У результаті до кінця XIX століття природний степ практично зник як ландшафтна домінанта. Його замінили:

- аграрні поля (пшениця, кукурудза, соняшник);
- садиби з садами та городами;
- міста (Одеса, Миколаїв, Херсон, Катеринослав);
- штучні ліси та парки;
- транспортні коридори (залізниці, шосе).

Ця трансформація стала однією з найбільш радикальних у історії українських ландшафтів.

Практична частина

Студенти отримують:

- фрагмент карти Шуберта (1840-х рр.) для Херсонської губернії;
- сучасну топографічну карту або супутниковий знімок (Google Earth, Sentinel Hub);
- список колоній (наприклад, німецьке село Розенфельд).

Завдання:

1. Визначити межі природного степу на карті Шуберта (за умовними знаками «степ», «цілина»).
2. Порівняти з сучасним станом: чи збереглися степові ділянки?
3. Виявити сліди колонізації: прямокутна сітка полів, регулярна забудова сіл, лісові смуги.
4. Оцінити ступінь трансформації (у %): яка частина степу перетворилася на агроландшафт?

Окремо аналізується опис степу з подорожніх записів (наприклад, Палласа або Резанова), де згадуються «безкраї трави», «стада сайгаків», «відсутність дерев». Студенти мають зіставити ці описи з сучасною реальністю.

Контрольні питання

1. Які природні особливості степу ускладнювали його освоєння?
2. Чому саме німецькі колоністи стали лідерами у розорюванні цілин?
3. Які методи використовувалися для боротьби з ерозією ґрунтів?
4. Чи можна вважати сучасні агроландшафти Південної України «культурними ландшафтами»?
5. Як колонізація вплинула на біорізноманіття степу?
6. Які сліди колонізації XVIII–XIX ст. збереглися в сучасному ландшафті?
7. Чи існують сьогодні заповідники, що зберігають природний степ? Назвіть

приклади.

8. Як залізниця вплинула на ландшафтну структуру степу?
9. Які екологічні проблеми сьогодні є наслідком колонізації XIX ст.?
10. Чи була колонізація Південної України прикладом сталого розвитку?

Рекомендована література

1. Афанасьєв О. Є. Історико-географічний аналіз регіонального природокористування: теорія, методологія, практика: монографія. Тернопіль: Видавництво «Крок», 2012. 550 с.
2. Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. К.: Інститут історії України НАН України, 2003. 516 с.
3. Воловик В. М. Етнокультурні ландшафти містечок Поділля: [монографія]. Вінниця: ВНТУ, 2011. 270 с.
4. Воловик В.М. Етнокультурне ландшафтознавство. Хрестоматія: Навчальний посібник. Вінниця, 2024. 299 с., іл.
5. Воловик В. М. Етнокультурні ландшафти: регіональні структури і природокористування: [монографія]. Вінниця: ТОВ «Вінницька міська друкарня», 2013. 464 с., іл.
6. Воловик В. М. Німецькі сільські етнокультурні ландшафти Поділля XIX – початку XX сторіччя. *Вісник КНУ. Географія*. 3(68) / 4(69). 2017. С. 103-107.
7. Архівні фонди Державного архіву Херсонської області (описи колоній, землеволодінь).
8. Круль В. П. Ретроспективна географія поселень Західної України: монографія. Чернівці : Рута, 2004. 381 с.
9. Мапи Воєнно-топографічного мапування Російської імперії.
10. Олійник Я. Б., Стецюк В.В. Природні та етнокультурні феномени України. К.: Стафед-2, 2003. 114 с.
11. Романчук С. П. Основи етногеоекології : навчальний посібник. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. 206 с.
12. Романчук С.П. Історичне ландшафтознавство. Теоретико-методологічні засади

та методика антропогенно-ландшафтних реконструкцій давнього природокористування. Монографія. К.: ВЦ Київський університет, 1998. 146 с.

ЛАБОРАТОРНЕ ЗАНЯТТЯ 7
ІНДУСТРІАЛЬНА ТРАНСФОРМАЦІЯ ЛАНДШАФТІВ УКРАЇНИ У XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Мета заняття. Сформувати у студентів розуміння масштабів та особливостей трансформації ландшафтів України внаслідок індустріалізації у XIX – на початку XX століття. Навчити аналізувати промислові карти, фабричні описи, фотографії та міські плани для реконструкції процесів урбанізації, видобутку корисних копалин, будівництва транспортної інфраструктури та їхнього впливу на природне середовище.

Завдання

1. Охарактеризувати основні етапи індустріалізації в Україні (1860-1914 рр.).
2. Проаналізувати типи промислових ландшафтів: гірничо-промислові (Донбас, Кривий Ріг), нафтові (Борислав), металургійні (Катеринослав, Запоріжжя), хімічні (Лисичанськ).
3. Визначити вплив залізниць, каналів та шосейних доріг на ландшафтну структуру.
4. На прикладі одного з промислових центрів (наприклад, Донецька або Кривого Рогу) провести порівняльний аналіз ландшафту за даними карти 1880-х рр. та сучасними супутниковими знімками.
5. Підготувати схему «Етапи формування індустріального ландшафту в Україні (1861–1914 рр.)».

Теоретична частина

Індустріалізація в Україні розпочалася після скасування кріпацтва (1861) і

набула особливо інтенсивного характеру у 1880–1910-х роках. Цей період став епохою радикальної трансформації ландшафтів – від аграрно-сільськогосподарських до індустріально-урбанізованих.

Основними центрами індустріалізації стали:

- Донбас – видобуток вугілля, коксохімія, машинобудування;
- Кривий Ріг – залізорудна промисловість;
- Придніпров'я – металургія (заводи в Катеринославі, Олександрівську, Бердянську);
- Галичина – нафта (Борислав, Дрогобич), лісова промисловість;
- Центральна Україна – цукрова, харчова, текстильна промисловість.

Кожен із цих регіонів сформував специфічний індустріальний ландшафт:

- у Донбасі – терикони, шахти, заводи, робітничі селища;
- у Кривому Розі – кар'єри, залізничні естакади, збагачувальні фабрики;
- у Бориславі – нафтові свердловини, дерев'яні вежі, брудні ставки-відстійники.

Особливу роль відіграв залізничний транспорт. Будівництво залізниць (наприклад, Катеринослав–Донбас, Кривий Ріг–Одеса) не лише змінювало рельєф (насипи, виїмки, тунелі), а й стимулювало зростання міст, формування нових поселень, інтенсифікацію сільського господарства навколо станцій.

Міста також зазнали значних змін: з'явилися плановані промислові райони, житлові квартали для робітників, інженерні мережі (водопровід, каналізація, газ). Однак часто це супроводжувалося екологічним забрудненням: викиди диму, скидання відходів у річки, знищення рослинності.

У той же час, індустріалізація сприяла раціоналізації природокористування: з'явилися перші проекти рекультивації, лісонасаджень навколо заводів, систем очищення води. Проте в цілому, вплив був деструктивним – природні ландшафти замінювалися техногенними.

Практична частина

Студенти отримують:

- фрагмент карти Донбасу 1890-х рр. (з позначенням шахт, заводів, залізниць);
- сучасний супутниковий знімок того самого регіону;
- опис промислового міста з «Енциклопедичного словника Брокгауза і Ефрона».

Завдання:

1. Визначити кількість промислових об’єктів на карті 1890-х.
2. Порівняти їх розташування з сучасною інфраструктурою.
3. Виявити сліди териконів, кар’єрів, залізничних ліній.
4. Оцінити, як змінився рослинний покрив, гідрографія, рельєф.
5. Зробити висновки про ступінь техногенної трансформації.

Окремо аналізується план міста Катеринослава 1900 р. – студенти мають визначити, як розташовувалися промислові зони відносно житлових, чи були передбачені зелені зони, як розвивалася транспортна мережа.

Контрольні питання

1. Які фактори сприяли індустріалізації саме в Донбасі та Кривому Розі?
2. Чим індустріальний ландшафт відрізняється від аграрного?
3. Як залізниці вплинули на ландшафтну структуру України?
4. Чи існувала державна політика щодо охорони природи в добу індустріалізації?
5. Які екологічні проблеми сьогодні є наслідком індустріалізації XIX ст.?
6. Чи можна вважати терикони чи кар’єри частиною культурного ландшафту?
7. Як змінилася структура міст унаслідок індустріалізації?
8. Які регіони України найменше зазнали індустріального впливу?
9. Як індустріалізація вплинула на сільські ландшафти?
10. Чи існують сьогодні проекти з рекультивації індустріальних ландшафтів XIX ст.?

Рекомендована література

1. Архівні фонди Державного архіву Донецької області (фабричні описи, плани).

2. Афанасьєв О. Є. Історико-географічний аналіз регіонального природокористування: теорія, методологія, практика: монографія. Тернопіль: Видавництво «Крок», 2012. 550 с.
3. Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. К.: Інститут історії України НАН України, 2003. 516 с.
4. Воловик В. М. Етапи формування сільських етнокультурних ландшафтів Поділля. *Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис*. Тернопіль: Підручники і Навчальний посібники, 2015. Випуски 29, 30. С. 64-70.
5. Воловик В.М. Етнокультурне ландшафтознавство. Хрестоматія: Навчальний посібник. Вінниця, 2024. 299 с., іл.
6. Воловик В. М. Етнокультурні ландшафти: регіональні структури і природокористування : [монографія]. Вінниця: ТОВ «Вінницька міська друкарня», 2013. 464 с., іл.
7. Воловик В. М. Етнокультурні особливості дорожніх ландшафтів Поділля. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: географія*. Тернопіль: СМП «Тайп». №2 (випуск 37). 2014. С. 189-196.
8. Круль В. П. Ретроспективна географія поселень Західної України: монографія. Чернівці : Рута, 2004. 381 с.
9. Мапи Воєнно-топографічного мапування Російської імперії (1880–1910 рр.) – mapire.eu.
10. Олійник Я. Б., Стецюк В.В. Природні та етнокультурні феномени України. К.: Стафед-2, 2003. 114 с.
11. Романчук С. П. Основи етногеоекології: навчальний посібник. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. 206 с.
12. Романчук С.П. Історичне ландшафтознавство. Теоретико-методологічні засади та методика антропогенно-ландшафтних реконструкцій давнього природокористування. Монографія. К.: ВЦ Київський університет, 1998. 146 с.
13. Encyclopedia of Brockhaus and Efron (1890–1907) – онлайн-архів.

14. Google Earth / Sentinel Hub – для сучасного аналізу.
15. Oleksandr D. Lavryk, Volodymyr M. Volovyk, Andrii O. Maksiytov, Valentyna V. Tsymbaliuk. Optimization variations of valley-river landscape-technical systems of the Right bank zone of Ukraine. *Journal of Geology, Geography and Geoecology*. 31(3), 504-512.

ЛАБОРАТОРНЕ ЗАНЯТТЯ 8
ВІЙНИ ТА ЇХНІЙ ВПЛИВ НА ЛАНДШАФТИ УКРАЇНИ (XX-XXI СТ.)

Мета заняття. Сформувати у студентів розуміння масштабів і характеру трансформації ландшафтів України внаслідок військових конфліктів XX століття – Першої світової війни, Громадянської війни, Другої світової війни та радянсько-німецької окупації. Навчити аналізувати аерофотознімки, військові карти, мемуари, археологічні дані та сучасні ландшафтні сліди для реконструкції процесів руйнування, евакуації, фортифікації та післявоєнного відновлення.

Завдання

1. Охарактеризувати основні типи військового впливу на ландшафт: бойові дії, фортифікаційні роботи, евакуація, окупаційна політика.
2. Проаналізувати ландшафтні наслідки Першої світової війни на Західній Україні (Карпати, Галичина).
3. Визначити зміни в ландшафті внаслідок Другої світової війни: знищення міст, систем «острівець», партизанські бази, військові полігони.
4. На прикладі одного з регіонів (наприклад, Київщина, Волинь або Крим) провести порівняльний аналіз ландшафту за даними німецьких аерофотознімків 1941–1944 рр. та сучасними знімками.
5. Підготувати схему «Етапи військової трансформації ландшафту в Україні (1914–1945)».

Теоретична частина

Війни XX століття стали одними з найпотужніших антропогенних факторів, що радикально змінили ландшафти України. На відміну від поступового господарського впливу, військові дії спричиняли раптову, часто катастрофічну трансформацію природного середовища.

Перша світова війна (1914–1918) особливо сильно вразила Західну Україну. У Карпатах велися важкі бої між австро-угорськими та російськими військами. Для оборони будувалися окопи, доти, дороги, вирубувалися ліси для будівництва, знищувалися села. У результаті сформувалися фортифікаційні ландшафти, де рельєф був штучно перебудований: насипи, виїмки, завали. Багато цих слідів збереглися й досі – наприклад, у районі Ужоцького перевалу.

Громадянська війна (1917–1921) супроводжувалася анархією, руйнуванням інфраструктури, евакуацією населення. Це призвело до локального запустіння: поля заросли бур'янами, млини зупинилися, лісові угіддя не контролювалися. Однак масштаби були меншими, ніж під час світових війн.

Друга світова війна (1941–1944) стала справжньою екологічною катастрофою. Німецька окупація супроводжувалася:

- систематичним знищенням міст (Київ, Харків, Одеса);
- будівництвом «Східного валу» – лінії оборонних споруд від Чорного моря до Балтики;
- створенням «мертвих зон» – територій, з яких евакуйовано все населення;
- розширенням військових полігонів (наприклад, у Поліссі).

Особливо важкі наслідки мала тактика «випаленої землі», яку застосовували обидві сторони. Села спалювалися, мости підривалися, поля мінувалися. Після війни багато територій залишалися непридатними для господарства через міни, уламки, радіаційне забруднення (наприклад, після випробувань у Капустиному Яру, хоча це вже післявоєнний період).

Післявоєнне відновлення (1945–1950-ті) також вплинуло на ландшафт: масове будівництво, реконструкція заводів, закладання нових лісонасаджень. Проте часто це робилося без урахування природних умов, що призводило до подальшої

деградації.

Сьогодні військові ландшафти XX століття вважаються частиною культурної спадщини. У багатьох країнах Європи їх зберігають як меморіальні зони. В Україні такі об’єкти часто занедбані, але мають великий науковий та освітній потенціал.

Практична частина

Студенти отримують:

- фрагмент німецького аерофотознімка 1943 р. (наприклад, район Києва або Волині);
- сучасний супутниковий знімок того самого регіону;
- опис бойових дій з мемуарів (наприклад, Василя Гроссмана чи Івана Багряного).

Завдання:

1. Виявити сліди військової інфраструктури на аерофотознімку: окопи, дороги, аеродроми.
2. Порівняти з сучасним станом: чи збереглися ці елементи?
3. Визначити, які території були зруйновані (відсутність забудови, сліди пожеж).
4. Оцінити, як змінився ландшафт за 80 років: чи відбулося відновлення, чи – техногенна деградація?
5. Зробити висновки про тривалість військового сліду в ландшафті.

Окремо аналізується карта «Східного валу» – студенти мають пояснити, як фортифікаційні роботи змінили рельєф, гідрографію, рослинний покрив.

Контрольні питання

1. Які типи військових ландшафтів сформувалися в Україні у XX ст.?
2. Чому Карпати зазнали особливо сильного впливу під час Першої світової війни?
3. Як тактика «випаленої землі» вплинула на сільські ландшафти?
4. Чи можна вважати військові сліди частиною культурного ландшафту?
5. Які екологічні проблеми сьогодні пов’язані з війнами XX ст.?

6. Як аерофотознімки допомагають реконструювати військові події?
7. Чи існують у світі приклади успішного збереження військових ландшафтів?
8. Як війни вплинули на міську структуру українських міст?
9. Чи збереглися в Україні нерозміновані території з часів Другої світової війни?
10. Як сучасна війна (з 2014 р.) продовжує традиції військової трансформації ландшафту?

Рекомендована література

1. Архівні фонди Центрального державного архіву вищих органів влади України.
2. Афанасьєв О. Є. Історико-географічний аналіз регіонального природокористування: теорія, методологія, практика: монографія. Тернопіль: Видавництво «Крок», 2012. 550 с.
3. Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. К.: Інститут історії України НАН України, 2003. 516 с.
4. Воловик В.М. Етнокультурне ландшафтознавство. Хрестоматія: Навчальний посібник. Вінниця, 2024. 299 с., іл.
5. Воловик В. М. Етнокультурні ландшафти: регіональні структури і природокористування: [монографія]. Вінниця: ТОВ «Вінницька міська друкарня», 2013. 464 с., іл.
6. Круль В. П. Ретроспективна географія поселень Західної України: монографія. Чернівці : Рута, 2004. 381 с.
7. Олійник Я. Б., Стецюк В.В. Природні та етнокультурні феномени України. К.: Стафед-2, 2003. 114 с.
8. Проект «Сторінки воєнної історії» (Інститут історії НАНУ): http://resource.history.org.ua/ejournal/EJ0000015.
9. Романчук С. П. Основи етногеоекології: навчальний посібник. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. 206 с.
10. Романчук С.П. Історичне ландшафтознавство. Теоретико-методологічні засади та методика антропогенно-ландшафтних реконструкцій давнього природокористування. Монографія. К.: ВЦ Київський університет, 1998. 146 с.

11. Google Earth / Sentinel Hub – для сучасного аналізу.

ЛАБОРАТОРНЕ ЗАНЯТТЯ 9
РАДЯНСЬКА МЕЛІОРАЦІЯ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ ДЛЯ ЛАНДШАФТІВ УКРАЇНИ (50-80-ТІ РОКИ XX СТОЛІТТЯ)

Мета заняття. Сформувати у студентів розуміння масштабів, методів та екологічних наслідків радянської меліоративної політики в Україні. Навчити аналізувати меліоративні карти, технічні проекти, супутникові знімки та екологічні звіти для реконструкції процесів осушення боліт, зрошування степів, будівництва каналів і водосховищ, а також оцінки тривалого впливу цих заходів на ландшафтну структуру.

Завдання

1. Охарактеризувати основні напрямки меліорації в УРСР: осушення, зрошення, протиерозійні заходи.
2. Проаналізувати регіональні особливості меліорації: Полісся (осушення), Південь (зрошення), Центр (протиерозійні смуги).
3. Визначити технічні методи меліорації: каналізація, трубопроводи, насосні станції, лісонасадження.
4. На прикладі одного з регіонів (наприклад, Полісся або Херсонщини) провести порівняльний аналіз ландшафту за даними радянських меліоративних карт 1970-х рр. та сучасними супутниковими знімками.
5. Підготувати таблицю «Позитивні та негативні наслідки радянської меліорації для ландшафтів України».

Теоретична частина

Меліорація в радянський період (особливо з 1950-х по 1980-ті роки) була однією з ключових складових державної аграрної політики. Її метою було

підвищення продуктивності сільськогосподарських угідь шляхом штучного регулювання водного режиму. Проте на практиці це часто призводило до глибокої трансформації природних ландшафтів із серйозними екологічними наслідками.

У Поліссі (Волинь, Рівненщина, Житомирщина, Чернігівщина) проводилося масове осушення боліт. Тисячі кілометрів каналів і дренажних труб перетворили природні торф'яно-болотні ландшафти на «продуктивні» сільськогосподарські поля. Однак це призвело до:

- зниження рівня ґрунтових вод;
- висихання річок і озер;
- деградації торф'яників (вони почали окислюватися, втрачати вуглець);
- зникнення біорізноманіття (зникли види, що залежать від боліт: журавлі, очеретянки, рідкісні рослини).

На Півдні України (Херсонщина, Миколаївщина, Донеччина) розвивалася зрошувальна меліорація. Будувалися великі канали – Північно-Кримський, Каховський, Дніпровсько-Донбаський. Вони забезпечували водою сотні тисяч гектарів цілинних і степових земель. Проте наслідки були неоднозначними:

- підвищення врожайності (особливо бавовни, рису, кукурудзи);
- засолення ґрунтів через неконтрольоване зрошення;
- виснаження Дніпра та інших річок;
- зникнення природних заплавних лук.

У Центральній та Східній Україні (Черкащина, Полтавщина, Сумщина) активно закладалися протиерозійні лісові смуги – частина програми «зеленого поясу». Це було одним із небагатьох позитивних аспектів меліорації: смуги зменшували вітрову ерозію, покращували мікроклімат, зберігали вологу.

Особливу роль відігравала будівля водосховищ (каскад Дніпровських – Київське, Канівське, Кременчуцьке, Дніпродзержинське, Запорізьке, Каховське). Вони створювали нові водні ландшафти, але одночасно:

- затоплювали родючі землі;
- руйнували археологічні пам'ятки;
- змінювали клімат місцевості (підвищена вологість, тумани).

Після розпаду СРСР багато меліоративних систем припинили функціонувати через відсутність фінансування. У деяких регіонах почався зворотний процес: болота частково відновлюються, але ґрунти вже не повертаються до первинного стану.

Практична частина

Студенти отримують:

- фрагмент меліоративної карти Полісся 1975 р. (з позначенням дренажних каналів, насосних станцій);
- сучасний супутниковий знімок того самого регіону (Google Earth, Sentinel Hub);
- дані про зміну площі боліт у Волинській області (1950–2020 рр.).

Завдання:

1. Визначити густоту меліоративної мережі на радянській карті.
2. Порівняти з сучасним станом: чи працюють канали? Чи заросли вони?
3. Оцінити, яка частина боліт зникла (у %).
4. Проаналізувати зміну рослинного покриву: чи з’явилися нові культури (наприклад, сосна замість верхових боліт)?
5. Зробити висновки про сталість меліоративних ландшафтів.

Окремо аналізується карта Північно-Кримського каналу – студенти мають пояснити, як його будівництво змінило ландшафти Криму та Херсонщини.

Контрольні питання

1. Чому Полісся стало головною зоною осушення?
2. Які екологічні наслідки мала зрошувальна меліорація на Півдні?
3. Чи можна вважати меліоративні системи частиною культурного ландшафту?
4. Як змінився водний баланс України внаслідок меліорації?
5. Чи існують сьогодні проекти з демеліорації (відновлення боліт)?
6. Як Каховська ГЕС вплинула на ландшафти Нижнього Дніпра?
7. Чи була меліорація економічно ефективною в довгостроковій перспективі?
8. Які регіони України найбільше постраждали від радянської меліорації?

9. Чи може сучасна Україна використовувати досвід радянської меліорації?

Рекомендована література

1. Архівні матеріали Державного архіву Волинської області (фонди меліоративних управлінь).
2. Афанасьєв О. Є. Історико-географічний аналіз регіонального природокористування: теорія, методологія, практика: монографія. Тернопіль: Видавництво «Крок», 2012. 550 с.
3. Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. К.: Інститут історії України НАН України, 2003. 516 с.
4. Воловик В. М. Етнокультурні ландшафти: регіональні структури і природокористування: [монографія]. Вінниця: ТОВ «Вінницька міська друкарня», 2013. 464 с., іл.
5. Круль В. П. Ретроспективна географія поселень Західної України: монографія. Чернівці : Рута, 2004. 381 с.
6. Олійник Я. Б., Стецюк В.В. Природні та етнокультурні феномени України. К.: Стафед-2, 2003. 114 с.
7. Романчук С. П. Основи етногеоекології: навчальний посібник. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. 206 с.
8. Романчук С.П. Історичне ландшафтознавство. Теоретико-методологічні засади та методика антропогенно-ландшафтних реконструкцій давнього природокористування. Монографія. К.: ВЦ Київський університет, 1998. 146 с.
9. Google Earth Engine / Sentinel Hub – для аналізу змін у часі.

ЛАБОРАТОРНЕ ЗАНЯТТЯ 10
ЦИФРОВІ МЕТОДИ В ІСТОРИЧНОМУ ЛАНДШАФТОЗНАВСТВІ: GIS, ДИСТАНЦІЙНЕ ЗОНДУВАННЯ, 3D-МОДЕЛЮВАННЯ

Мета заняття. Ознайомити студентів із сучасними цифровими

інструментами, що застосовуються для реконструкції, аналізу та візуалізації історичних ландшафтів. Навчити використовувати геоінформаційні системи (GIS), дані дистанційного зондування Землі (ДЗЗ) та методи 3D-моделювання для інтеграції різнотипних джерел (карти, аерофотознімки, археологічні дані) у єдину просторову модель еволюції ландшафту.

Завдання

1. Охарактеризувати основні цифрові методи: ГІС-аналіз, ДЗЗ, фотограмметрія, LiDAR, 3D-реконструкція.
2. Проаналізувати переваги та обмеження кожного методу для дослідження історичних ландшафтів.
3. Виконати простий ГІС-проект у безкоштовному середовищі (наприклад, QGIS): накласти старовинну карту (георефернційовану) на сучасний знімок.
4. На прикладі одного з регіонів (наприклад, Київщина або Львівщина) провести порівняльний аналіз ландшафту за допомогою шарів: карта XIX ст., аерофотознімок 1940-х, супутниковий знімок 2025 р.
5. Підготувати коротку презентацію (3–5 слайдів) «Цифрова реконструкція історичного ландшафту: від джерела до моделі».

Теоретична частина

Сучасне історичне ландшафтознавство неможливе без цифрових технологій. Вони дозволяють не лише зберігати, а й аналізувати, візуалізувати та прогнозувати зміни ландшафтів у часі. Основні методи:

Геоінформаційні системи (GIS) – програмні платформи (ArcGIS, QGIS), що дозволяють накладати різні шари даних (карти, межі ґрунтів, поселень, лісів) у єдину координатну систему. Наприклад, можна порівняти розташування трипільських поселень із сучасною мережею доріг.

Дистанційне зондування Землі (ДЗЗ) – використання супутників (Sentinel-2, Landsat) та дронів для отримання знімків у різних спектральних діапазонах. Це дозволяє виявляти приховані археологічні структури: старі дороги, городища,

системи іригації – через відмінності у вологості ґрунту чи рослинності.

LiDAR (лазерне сканування) – технологія, що проникає крізь листя дерев і фіксує рельєф землі. У Європі за її допомогою виявили сотні невідомих городищ доби Київської Русі в лісах Полісся.

Фотограмметрія та 3D-моделювання – створення тривимірних моделей ландшафтів на основі аерофотознімків або наземних фотографій. Наприклад, можна відтворити вигляд маєтку XVIII ст. або бойових окопів 1941 р.

Часові серії (time-series analysis) – порівняння знімків за десятиліттями для оцінки темпів урбанізації, заліснення, ерозії тощо.

Ключовою перевагою цифрових методів є інтегративність: вони поєднують дані з історії, археології, географії, екології. Наприклад, проект «Historical GIS of Ukraine» об'єднує воєнно-топографічні карти, переписи населення, метеодані для моделювання ландшафтів XIX ст.

Важливо й те, що багато інструментів є безкоштовними: QGIS – відкрита ГІС-платформа; Google Earth Engine – хмара для аналізу супутникових даних; Mapire.eu – георефернційовані історичні карти; OpenTopography – дані LiDAR.

Ці технології також активно використовуються у охороні культурної спадщини: наприклад, для моніторингу руйнування пам'яток під час війни.

Практична частина

Студенти виконують кроки в QGIS (або онлайн-сервісі MapWarper.net):

1. Завантажують георефернційовану карту Шуберта (XIX ст.) для обраного району (наприклад, околиці Вінниці).
2. Додають сучасний фоновий шар (OpenStreetMap або Sentinel-2).
3. Створюють новий векторний шар: відзначають зміни – зниклі ліси, нові міста, пересохлі озера.
4. Аналізують площі: наприклад, як змінилася площа лісового покриву за 150 років.
5. Експортують результат у вигляді PDF-карти з легендою.

Окремо студенти переглядають 3D-модель Трипільського поселення,

створену за даними археологічних розкопок (доступна на сайті Інституту археології НАНУ), і роблять висновки про можливості візуалізації минулих ландшафтів.

Контрольні питання

1. Що таке ГІС і як вона застосовується в історичному ландшафтознавстві?
2. Які переваги має LiDAR перед традиційною аерофотозйомкою?
3. Чи можна виявити сліди давніх поселень за супутниковими знімками? Як?
4. Які безкоштовні цифрові ресурси доступні для дослідження історичних ландшафтів України?
5. Як цифрові методи допомагають у збереженні культурної спадщини?
6. Чи може штучний інтелект аналізувати історичні ландшафти? Наведіть приклади.
7. Які обмеження мають цифрові методи (точність, доступність даних)?
8. Чи можна відтворити кліматичні умови минулого за допомогою ДЗЗ?
9. Як війна з 2014 р. вплинула на розвиток цифрових методів у ландшафтознавстві?
10. Чи стануть цифрові моделі основним джерелом для майбутніх істориків?

Рекомендована література

1. Gregory I. N., Geddes A. (eds.) *Toward Spatial Humanities: Historical GIS and Spatial History*. Indiana University Press, 2014.
2. QGIS Documentation – https://docs.qgis.org
3. Mapire.eu – історичні карти Європи з георефернцією: https://maps.arcanum.com/en/
4. Google Earth Engine – https://earthengine.google.com
5. OpenTopography – https://opentopography.org (дані LiDAR).
6. Проект «Historical GIS of Ukraine» https://oldmaps.com.ua/

ЛАБОРАТОРНЕ ЗАНЯТТЯ 11
ІСТОРИЧНІ КУЛЬТУРНІ ЛАНДШАФТИ УКРАЇНИ: КЛАСИФІКАЦІЯ, ОХОРОНА, УПРАВЛІННЯ

Мета заняття. Сформувати у студентів розуміння поняття «історичний культурний ландшафт» відповідно до міжнародних стандартів (ЮНЕСКО), навчити класифікувати такі ландшафти в Україні, аналізувати механізми їхньої охорони та розробляти пропозиції щодо сталого управління.

Завдання

1. Ознайомитися з визначенням «культурного ландшафту» за класифікацією ЮНЕСКО.
2. Проаналізувати приклади історичних культурних ландшафтів України: Старий Львів, Софіївка, Карпатські полонини, Дністровські каньйони.
3. Визначити критерії включення ландшафтів до Національного переліку об’єктів культурної спадщини.
4. На прикладі одного з ландшафтів (наприклад, парк «Софіївка») провести аналіз загроз (урбанізація, туризм, кліматичні зміни) та запропонувати заходи з охорони.
5. Підготувати коротку наукову довідку «Історичний культурний ландшафт як об’єкт сталого розвитку».

Теоретична частина

Поняття «культурний ландшафт» було введено ЮНЕСКО у 1992 році як окрему категорію світової спадщини. Воно охоплює території, де взаємодія людини і природи протягом століть створила виразну, естетично цінну та функціональну просторову структуру. ЮНЕСКО виділяє три типи:

- ландшафти, спроектовані та створені навмисно (парки, сади – наприклад, Софіївка);
- органічно еволюційні ландшафти (аграрні тераси, пасовища – наприклад,

карпатські полонини);

- асоціативні культурні ландшафти (пов’язані з релігійними, міфологічними чи художніми ідеями – наприклад, Києво-Печерська лавра).

В Україні на сьогодні офіційно визнано понад 30 історичних культурних ландшафтів, але лише кілька включені до Світової спадщини (Старий Львів, Київ: Собор св. Софії та Києво-Печерська лавра). Проте багато цінних ландшафтів (наприклад, Подільські маєтки, степові заповідники, гуцульські села) залишаються поза системою охорони.

Основні загрози: урбанізація – будівництво інфраструктури, яке порушує цілісність ландшафту; нерегульований туризм – ерозія ґрунтів, сміттєутворення, шумове забруднення; занедбання – припинення традиційного господарювання (наприклад, випасу на полонинах), що призводить до заростання лук; кліматичні зміни – посухи, зміна режиму опадів, зникнення рідкісних видів.

Ефективне управління передбачає: розробку ландшафтних планів; залучення громадськості до охорони; впровадження екотуризму; відновлення традиційних практик (наприклад, сінокосіння, ремесла).

Практична частина

Студенти отримують:

- карту розташування історичних культурних ландшафтів України;
- опис об’єкта (наприклад, парк «Софіївка»);
- дані про відвідуваність, стан інфраструктури, екологічні показники.

Завдання:

1. Визначити тип ландшафту за класифікацією ЮНЕСКО.
2. Проаналізувати основні загрози.
3. Запропонувати 3–5 заходів з охорони та сталого використання.
4. Підготувати презентацію для місцевої влади.

Контрольні питання

1. Які три типи культурних ландшафтів виділяє ЮНЕСКО?
2. Чому Карпатські полонини є прикладом органічно еволюційного ландшафту?
3. Які механізми охорони історичних ландшафтів діють в Україні?
4. Чи може туризм бути інструментом збереження ландшафту?
5. Які наслідки має припинення традиційного випасу в горах?
6. Чи включається ландшафт до Світової спадщини автоматично?
7. Як кліматичні зміни впливають на історичні парки?
8. Чи є між землеробством і охороною ландшафту протиріччя?
9. Які роль громадських організацій у збереженні ландшафтів?
10. Чи можна вважати міський центр (наприклад, Старий Львів) ландшафтом?

Рекомендована література

1. Архів Державного реєстру нерухомих пам’яток України.
2. Воловик В. М. Етнокультурні ландшафти: регіональні структури і природокористування: [монографія]. Вінниця: ТОВ «Вінницька міська друкарня», 2013. 464 с., іл.
3. Денисик Г.І., Браславська О.В., Воловик В.М. Каркасні антропогенні ландшафти. Вінниця: ТВОРИ, 2021. 316 с. (Серія «Антропогенні ландшафти Поділля»).
4. Денисик Г.І., Кравцова І.В., Воловик В.М., Канська В.В., Атаман Л.В., Денисик Б.Г. Гуманістичні антропогенні ландшафти: монографія. Вінниця: ТОВ «Твори», 2023. 346 с. (Серія «Антропогенні ландшафти Поділля»).
5. Денисик Г.І., Фадєєва Т.Ю., Воловик В.М. Антропогенізація ландшафтів Поділля. Вінниця: Твори, 2019. 288 с. (Серія «Антропогенні ландшафти Поділля»).
6. Олійник Я. Б., Стецюк В.В. Природні та етнокультурні феномени України. К.: Стафед-2, 2003. 114 с.

7. Проект «Культурні ландшафти Карпат» (WWF Україна, 2021–2025).
8. Романчук С.П. Історичне ландшафтознавство. Теоретико-методологічні засади та методика антропогенно-ландшафтних реконструкцій давнього природокористування. Монографія. К.: ВЦ Київський університет, 1998. 146 с.
9. Google Earth – аналіз об’єктів Світової спадщини.

ЛАБОРАТОРНЕ ЗАНЯТТЯ 12
ЛАНДШАФТИ УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІССЯ: ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ, ТРАНСФОРМАЦІЯ, СУЧАСНИЙ СТАН

Мета заняття. Ознайомити студентів із особливостями природних та антропогенних ландшафтів Полісся, проаналізувати історичні етапи їхньої трансформації (від неоліту до радянської меліорації) та оцінити сучасний стан у контексті збереження біорізноманіття.

Завдання

1. Охарактеризувати природні умови Полісся.
2. Проаналізувати етапи освоєння Полісся: доба Київської Русі, Річ Посполита, Російська імперія, радянський період.
3. Визначити наслідки меліорації 1960–1980-х рр. для боліт та лісів.
4. На прикладі Чорнобильської зони відчуження провести аналіз «зворотної трансформації» ландшафту.
5. Підготувати схему «Етапи антропогенного впливу на ландшафти Полісся».

Теоретична частина

Полісся – унікальний природний регіон, що охоплює північні області України (Волинь, Рівненщина, Житомирщина, Чернігівщина). Його ландшафти характеризуються плоским рельєфом, надлишком вологи, торф’яно-болотними ґрунтами та мозаїчною структурою: ліси (сосна, береза), болота (верхові,

низинні), озера, річки.

Історично Полісся було слабо освоєним через важкі умови господарювання. У добу Київської Русі тут розвивалося бортництво, у Речі Посполитій – промислове лісокористування. Лише в XIX ст. почалося активне осушення боліт для землеробства. Найбільший удар ландшафтам завдала радянська меліорація: до 1990 р. було осушено понад 60% боліт. Це призвело до: зникнення рідкісних видів (журавель сірий, очеретянка лучна); зниження рівня ґрунтових вод; деградації торф'яників. Після аварії на ЧАЕС (1986) частина Полісся увійшла до зони відчуження. Парадоксально, але це стало фактором відновлення природи: повернулися зубри, лосі, рись; болота почали відновлюватися. Сьогодні цей регіон – один із найбільших «природних лабораторій» Європи.

Практична частина

Студенти отримують: карту боліт Полісся 1950 р.; супутниковий знімок 2025 р.; дані про площу осушених територій.

Завдання:

1. Визначити, яка частина боліт зникла.
2. Порівняти лісовий покрив до і після меліорації.
3. Проаналізувати зміни в зоні відчуження.
4. Зробити висновки про сталість ландшафтів.

Контрольні питання

1. Чому Полісся довго залишалося слабо освоєним?
2. Які наслідки мала радянська меліорація для екосистем?
3. Які рідкісні види збереглися в Поліссі?
4. Чи можна відновити осушені болота?
5. Як кліматичні зміни впливають на Полісся?
6. Чи є Полісся частиною трансграничного біосферного заповідника?
7. Які роль має бортництво у збереженні лісів?
8. Чи можна використовувати Полісся для сталого туризму?

9. Які міжнародні проекти підтримують Полісся?

Рекомендована література

1. Барановський В.Л. Екологічна географія й екологічна картографія. К.: Фітосоціоцентр, 2004. 252 с.
2. Дані Державного водного кадастру України.
3. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України. Вінниця: Арбат, 1998. 298 с.
4. Денисик Г.І. Лісополе України. Вінниця: Тезис, 2001. 283 с.
5. Денисик Г.І., Чиж О.П. Лісостепові полісся. *Укр. геогр. журнал*. Київ, 2002. №3. С. 26-29.
6. Маринич О.М., Шищенко П.Г. Фізична географія України. Київ: Знання, 2003. 345 с.
7. Нецик М. В., Гаськевич В.Г. Торфові ґрунти Малого Полісся: монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2015. 198 с.
8. Руденко В.П., Вацеба В.Я., Соловей Т.В. Природно-ресурсний потенціал природних регіонів України. Чернівці: Рута, 2001. 268 с.
9. Чехній В.М. Порівняльний аналіз сезонних станів ландшафтів Київського Полісся та Середнього Побужжя: Автореф. дис. ... канд. геогр.. наук: 11.00.11. Інститут географії ПАН України. Київ., 2003. 20 с.
10. Google Earth Engine – аналіз змін у часі.

ЛАБОРАТОРНЕ ЗАНЯТТЯ 13
ЛАНДШАФТИ КАРПАТ: ТРАДИЦІЙНЕ ГОСПОДАРЮВАННЯ, ТРАНСФОРМАЦІЯ, СУЧАСНІ ВИКЛИКИ

Мета заняття. Проаналізувати історичні форми господарювання в Карпатах (вигонне скотарство, бортництво, сінокосіння), їхній вплив на формування культурних ландшафтів, а також сучасні загрози (урбанізація,

туризм, зміна клімату).

Завдання

1. Охарактеризувати природні зони Карпат (підгір'я, лісова, субальпійська, альпійська).
2. Проаналізувати систему «полонинного скотарства» як основу культурного ландшафту.
3. Визначити наслідки радянської колективізації для традиційного господарювання.
4. На прикладі однієї з полонин (наприклад, Говерла, Боржава) провести аналіз сучасного стану.
5. Підготувати рекомендації щодо сталого розвитку гірських територій.

Теоретична частина

Карпати – єдиний гірський масив України, де збереглися традиційні аграрні ландшафти, сформовані століттями взаємодії людини і природи. Ключовим елементом є полонина – альпійські луки, що використовуються для випасу худоби влітку. Система сезонного перегону худоби між долинами і полонинами сформувала унікальну мозаїку: ліси (ялиця, бук) – для деревини, пасік; сінокоси – у долинах; полонини – для випасу. Ця система підтримувала біорізноманіття: без випасу полонини заростають чагарниками, зникають рідкісні види (наприклад, півники карпатські). У радянський період традиційне господарювання було зруйноване: колгоспи замінили сезонний випас централізованим утриманням худоби. Полонини почали заростати. Сьогодні лише в окремих громадах (наприклад, у Верховині) відновлюються традиції. Сучасні загрози: будівництво котеджів на полонинах; нерегульований туризм (мотоциклетні з'їзди, кемпінги); зміна клімату – скорочення снігового покриву, зсуви.

Практична частина

Студенти аналізують: аерофотознімки полонин 1950-х і 2020-х рр.; дані

про чисельність худоби; плани розвитку туристичної інфраструктури.

Завдання: оцінити ступінь трансформації та запропонувати заходи зі збереження.

Контрольні питання

1. Що таке полонина і як вона формується?
2. Як трансгумансія впливає на біорізноманіття?
3. Чому радянська колективізація зруйнувала гірські ландшафти?
4. Чи можна вважати полонини культурними ландшафтами?
5. Які наслідки має будівництво котеджів у горах?
6. Чи підтримує держава традиційне скотарство?
7. Які міжнародні стандарти застосовуються до гірських ландшафтів?
8. Чи є в Карпатах об’єкти Світової спадщини?
9. Як кліматичні зміни впливають на полонини?
10. Чи може екотуризм стати джерелом доходу для гірських громад?

Рекомендована література

1. Болотні екосистеми регіону східних Карпат в межах України / А. А. Ковальчук та ін.; ред. А. А. Ковальчук. Ужгород: Ліра, 2006. 228 с.
2. Гавриленко О. П., Шищенко П. Г. Геоекологічні проблеми України: підручник. Київ: ПВТП «LAT&K», 2022. 379 с.
3. Громадська спілка «Всесвітній фонд природи - Україна». Офіційний сайт. URL: https://wwf.ua/
4. Дані Держгеокадастру щодо земель у Карпатах.
5. Клапчук В. Гуцульщина та гуцули: економіка і народні промисли (друга половина XIX – перша третина XX ст.) / Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника. Львів - Івано-Франківськ: Фоліант, 2009. 508 с.
6. Кравчинський Р.Л., Корчемлюк М.В., Хільчевський В.К., Тимчук Я.Я., Стефурак О.М. Вивчення природних умов Карпатського національного

природного парку: абіотичний аспект: навч. посібник. Івано-Франківськ: Фоліант, 2025. 264 с.
7. Пилипович О. В., Ковальчук І. П. Геоекологія річково-басейнової системи верхнього Дністра: монографія. Львів: ТзОВ «Простір-М», 2017. 284 с.
8. Природні ліси Українських Карпат. Львів: Карти і Атласи, 2018. 104 с.
9. Природні умови та природні ресурси Українських Карпат. Київ: Наукова думка, 1968. 302 с.
10. Рамсарська конвенція. Офіційний сайт URL: https://rsis.ramsar.org/
11. Global Conservation. Official website. URL: https://globalconservation.org/
12. Google Earth – аналіз змін полонин.

ЛАБОРАТОРНЕ ЗАНЯТТЯ 14
СУЧАСНІ ВІЙСЬКОВІ КОНФЛІКТИ ТА ЇХНІЙ ВПЛИВ НА ЛАНДШАФТИ УКРАЇНИ (2014–2026 РР.)

Мета заняття. Проаналізувати масштаби та характер трансформації ландшафтів України внаслідок російської агресії з 2014 року, вивчити методи документування знищення природної та культурної спадщини, а також оцінити можливості майбутньої рекультивації.

Завдання

1. Охарактеризувати типи військового впливу: бойові дії, фортифікації, мінування, знищення інфраструктури.
2. Проаналізувати наслідки для різних регіонів: Донбас, Крим, Київщина, Харківщина, Миколаївщина.
3. Вивчити методи фіксації знищення: супутникові знімки, дрони, громадянська журналістика.
4. На прикладі одного з об’єктів (наприклад, Каховська ГЕС) провести аналіз екологічних наслідків.

5. Підготувати звіт «Військові ландшафти України: виклики та перспективи відновлення».

Теоретична частина

Війна, розпочата Росією в 2014 році, стала найбільшою екологічною катастрофою в історії незалежної України. Вона спричинила: масове мінування – понад 170 тис. км² території потребують розмінування; знищення інфраструктури – заводів, мостів, електростанцій; фортифікаційні роботи – окопи, доти, протитанкові рови; екологічні катастрофи – підрив Каховської ГЕС (2023), знищення хімічних підприємств.

Особливо постраждали: Донбас – техногенне забруднення, зруйновані міста; Херсонщина – після підриву ГЕС затоплено 600 км², зникли водно-болотні угіддя; Київщина – знищені ліси, парки, археологічні пам'ятки.

Документування здійснюється за допомогою: супутників (Maxar, Sentinel); дронів; громадянських ініціатив (наприклад, проект «EcoWar»).

Майбутня рекультивація потребуватиме: демінування; очищення ґрунтів від уламків; відновлення гідрології; реконструкції культурних ландшафтів.

Практична частина

Студенти аналізують:

- супутникові знімки до/після підриву Каховської ГЕС;
- карти мінування;
- фото з місць бойових дій.

Завдання: оцінити масштаби змін та запропонувати етапи відновлення.

Контрольні питання

1. Які основні типи військового впливу на ландшафт?
2. Чому підрив Каховської ГЕС став екологічною катастрофою?
3. Як документують знищення ландшафтів під час війни?
4. Чи можна відновити мінові поля?

5. Які наслідки має знищення промислових об’єктів?
6. Чи є військові ландшафти частиною майбутньої спадщини?
7. Які міжнародні механізми компенсації екологічних збитків?
8. Чи може війна призвести до «екологічного відскоку»?
9. Які роль мають громади у фіксації знищення?
10. Чи будуть нові ландшафти після війни?

Рекомендована література

1. Denysyk H., Ataman L., Kanskyi V., Volovyk V., Denysyk B. Wartime landscapes of Ukraine: Shaping, structure, and restoration. *Czasopismo Geograficzne*, 96(2): 235-248.
2. Denysyk H., Kanskyi V., Ataman L., Volovyk V., Denysyk B. Belligerent landscape boundaries of Ukraine. *Journal of Geology, Geography and Geoecology*, 2025, 34(1), 32-40.
3. IUCN. *Post-Conflict Environmental Recovery Guidelines*. Gland, 2023: https://iucn.org/resources/publication/conflict-and-conservation
4. NASA Earth Observatory – аналіз Каховської катастрофи.
5. Maxar Technologies – супутникові знімки України.
6. Google Earth – порівняння знімків.

ІНДИВІДУАЛЬНІ НАВЧАЛЬНО-ДОСЛІДНІ ЗАВДАННЯ

1. Поділля як історико-культурний регіон.
2. Поділля як частина культурно-цивілізаційного рубежу Європи.
3. Сільські історичні ландшафти Поділля.
4. Історичні ландшафти містечок Поділля.
5. Сакральні ландшафти Поділля.
6. Тафальні ландшафти Поділля.
7. Заповідання регіональної історико-культурної спадщини.

ПИТАННЯ ДО ЗАЛІКУ

1. Географічне трактування концепції культури.
2. Об’єкт і предмет історичного ландшафтознавства. Трактування терміну «історичний ландшафт».
3. Властивості і структура історичних ландшафтів.
4. Методи досліджень історичних ландшафтів.
5. Історичний ландшафт як регіон.
6. Поділля як етнокультурний регіон.
7. Регіональні етнокультурні геоекотони.
8. Фронтир як трансгранична етнокультурна структура.
9. Поділля як частина культурно-цивілізаційного рубежу Європи.
10. Етнохронотоп: до постановки питання.
11. Натурально-ландшафтний страт.
12. Географічний чинник формування історико-географічного середовища. Фази взаємодії ландшафту і етносу.
13. Доетнічний страт. Формування селитебної мережі регіону в доетнічному страті.
14. Сільські селитебні ландшафти. Етнічний страт і регіональні колонізаційні процеси.
15. Каркасні історичні ландшафти.

16. Сільські історичні ландшафти. Дефініція «сільських історичних ландшафтів».
17. Етапи формування сільських історичних ландшафтів.
18. Структура і типологія сільських історичних ландшафтів.
19. Українські сільські історичні ландшафти.
20. Польські сільські історичні ландшафти.
21. Німецькі сільські історичні ландшафти.
22. Єврейські сільські історичні ландшафти.
23. Історичні ландшафти містечок. Етимологія терміну «містечко». Дефініція і критерії виділення «містечка».
24. Історія формування історичних ландшафтів містечок Поділля.
25. Ландшафтна структура містечок.
26. Ландшафтна структура штетлів.
27. Польські історичні ландшафти містечок.
28. Вірменські історичні ландшафти містечок.
29. Особливості дорожніх ландшафтів.
30. Сакральні ландшафти: ієротопія і дефініція.
31. Структура і функціонування сакральних ландшафтів.
32. Класифікація сакральних ландшафтів.
33. Еволюція сакральних ландшафтів.
34. Тафальні ландшафти: класифікація і ландшафтна структура.
35. Склад і характеристика об’єктів історико-культурної спадщини. Види історико-культурного туризму.
36. Ознаки і напрями сільського культурного туризму.
37. Скансени як ретроспективна модель історичного ландшафту. Структура та функціонування скансенів.
38. Природокористування й охорона історичних ландшафтів містечок.
39. Заповідання різних типів історико-культурної спадщини: садибні, сакральні, тафальні, белігеративні ландшафти.